

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ELMİ YARADICILIĞINDA DİL TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: Pərvin Eyvaz oğlu Eyvazov

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2024

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

akademik Tofiq İsmayılov oğlu Hacıyev

filologiya elmləri doktoru, professor
Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayılov Oruc oğlu Məmmədli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şəhla Əhməd qızı Əhmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Böyükxanım İbrahim qızı Emini

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor

Nadir Balaoğlan oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sadri:

filologiya elmləri doktoru,
professor

Qəzənfər Şirin oğlu Kazimov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan filologiyasının, elmi və ədəbi-mədəni fikrin formallaşmasında mühüm rol oynamış görkəmli türkoloq, professor Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə (1893-1937) həm zəngin yaradıcılığı, həm də ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə türk dünyasına əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. 1924-cü ildə Bakıya gəldikdən sonra, Azərbaycan dilçiliyi tarixində yeni mərhələnin təməlini qoyan B.Çobanzadə Azərbaycan dilinə həsr olunmuş akademik tədqiqatların məhdud və sistemsız olduğu bir dövrə böyük məktəb yaratmışdır. Yüksək elmi səviyyəsi və intellekti ilə fərqlənən, məsələlərə konseptual və ya kompleks yanaşan alim Azərbaycan dilinin çağdaş problemləri ilə yanaşı, onun inkişaf tarixi, müxtəlif dövrlərə aid yazılı abidələr və bəzi görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərin irsi haqqında ətraflı araşdırılmalar aparmışdır.

Ancaq ömrünü türkçülük ideyalarının təbliğinə həsr edən və bunun nəticəsində totalitar rejimin qurbanı olan B.Çobanzadənin dil tədqiqatları haqqında, təəssüf ki, uzun illər birbaşa onun yaradıcılığından yox, əsasən, XX əsrin tanınmış dilçi alımlarının əsərləri vasitəsilə ümumi, yaxud epizodik şəkildə məlumatlar əldə olunmuşdur. Sovet dövrünün ictimai-siyasi iqlimindən və ideoloji sistemindən dolayı B.Çobanzadə məktəbinin yetirmələri də onun yaradıcılığına müraciət etməyə çəkindiklərindən müəllifin irsi uzun müddət diqqətdən kənarda qalmış və elmi ictimaiyyətə layiqincə çatdırılmamışdır. Azərbaycanda alimin həyatı və fəaliyyəti haqqında əsərlər yazılsa da, onun dilçilik görüşlərinin ayrı-ayrı istiqamətlərinə həsr olunmuş tədqiqatların miqyası o qədər də geniş deyildir. Bu baxımdan, B.Çobanzadənin elmi araşdırılmalarında türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı öz əksini tapmış və hələ də üzə çıxarılmamış zəngin məlumatlar yer almışdır ki, bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirən başlıca amillərdən biridir.

Digər tərəfdən, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından (1991) sonra ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə milli dil siyaseti hazırlanmış və bu siyasətin təməl prinsiplərindən biri kimi uzun illər unudulmuş, xalqımızın yaddaşından silinməyə

təşəbbüs edilmiş böyük ziyalıların - ədəbiyyat, mədəniyyət və elm xadimlərinin fəaliyyətinin təbliği və bununla da Azərbaycan dilinin böyük tarixi yaddaşının bərpası, ruhi-mənəvi potensialının oyadılması, hərəkətə gətirilməsi istiqamətində ciddi işlər görülmüşdür. Əsası Ümummilli Liderimiz tərəfindən qoyulmuş dil siyasetini hazırda uğurla davam etdirən cənab İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında 23 may 2012-ci il tarixli Sərəncam dilçiliyin inkişafi sahəsində elmi tədqiqatların prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini qarşıya məqsəd qoyduğu kimi, Birinci Türkoloji Qurultayıın 80 və 90 illik yubileylerinin keçirilməsi haqqındaki sərəncamlar bu mötəbər tarixi hadisənin təşkili işinə mühüm töhfələr vermiş görkəmlı alımların irlsinin öyrənilməsinə geniş imkanlar açır. Bu da ana dilinə dövlət qayğısının gücləndirildiyi və türk xalqları arasında elmi-mədəni əlaqələrin daha da möhkəmləndiyi, xüsusilə cənab Prezidentin andiçmə mərasimində vurğuladığı kimi, türk dünyasının “*global arenada önəmli aktora və güc mərkəzinə çevrilməsi*”¹ yönündə böyük addımların atıldığı bir zamanda, həmçinin I Türkoloji qurultayıın 100 illik yubileyi astanasında Azərbaycan filologiyasının inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş böyük ziyalının elmi fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsini, o cümlədən müəllifin Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı araşdırmalarının tədqiqata cəlb olunmasını çağdaş dövrün tələbləri baxımından zəruriləşdirir. Bu mənada, B.Çobanzadənin ümumtürk düşüncəsinə bağlı elmi yaradıcılığında dil tarixi məsələlərinin öyrənilməsi mövzunun dərinliyi və çoxşaxəliliyi baxımından Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərindən biridir.

B.Çobanzadənin irsi müasir dövrə tam şəkildə gəlib çatmasa da,² elmi ictimaiyyətə məlum olan əsərləri əsasında onun dilçilik

¹ İlham Əliyevin andiçmə mərasimi keçirilib: [Elektron resurs] / – 14 fevral 2024. URL: <https://president.az/az/articles/view/63979> (29.02.2024).

² Babayev, A. Bəkir Çobanzadə / A.Babayev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 1998. – s. 45; Qasımov, C. Bəkir Çobanzadə / C.Qasımov. – Bakı: AR DTX-nim H.Əliyev adına Akademiyasının NPM, – 2018. – s. 51;

görüşleri ilə bağlı Azərbaycanda, Türkiyədə, Rusiyada, Özbəkistanda və digər ölkələrdə araşdırımlar aparılmışdır. B.Çobanzadənin ölümündən sonra onun haqqında yazılmış ilk tədqiqat işində - türkiyəli alim A.B.Taymasın “Krimli filoloq şair B.Çobanzadəni tanıtma təcrübəsi” (1954) adlı məqaləsində, keçmiş SSRİ-də B.Çobanzadəyə həsr edilmiş ilk araşdırımların müəllifi F.D.Aşninin “Görkəmli sovet türkoloqu” (1963), “Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə” (1967), V.M.Alpatovla birgə yazdığı “Sovet dövrü şərqşünaslığı. B.Çobanzadənin istintaq işi” (1998) adlı məqalələrində; Türkiyədə K.Acarın “Krimli Bəkir Sidqi Çobanzadə (Dilçilik və ədəbiyyat araşdırımları)” (2001) monoqrafiyasında, Azərbaycanda A.Babayevin “Azərbaycan sovet dilçiliyinin inkişafında professor B.Çobanzadənin rolü” (1969) adlı namizədlik dissertasiyasının materialları əsasında 1998-ci ildə işıq üzü görən “Bəkir Çobanzadə”, C.Qasımovun “Bəkir Çobanzadə” (2018), M.Allahmanlıının “Bəkir Çobanzadə” (2022) və V.Quliyevin “Bəkir Çobanzadə: Budapeşt illeri” (2023) kitablarında görkəmli alimin həyatı və fəaliyyəti haqqında mühüm məlumatlar verilmiş, dilçiliyə və ədəbiyyatşunaslığa dair tədqiqatları ümumi şəkildə şərh olunmuşdur.

Həmçinin akademik T.Hacıyevin “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili”, Ə.Rəcəblinin “Azərbaycan dilçiliyi”, A.Babayevin “Birinci Türkoloji qurultay və Azərbaycanda türkologiya” və S.A.Sadiqovanın “Azərbaycan dilçiliyi simalarda” kitablarında, habelə B.Çobanzadənin yubileylərinə həsr olunmuş konfransların materialları toplusunda³ T.Hacıyevin, E.Əzizovun, S.A.Sadiqovanın, M.Məmmədlinin, Ə.Mikayılovanın, Ə.Məmmədovanın, Q.Qəmbərovanın, S.M.Sadiqovanın, Ü.Hüseynovanın, E.Abbasovanın, A.Binnətovanın

---

Allahmanlı, M. Bəkir Çobanzadə / M.Allahmanlı. – Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi, – 2022. – s. 11;

Quliyev, V. Bəkir Çobanzadə: Budapeşt illeri / V.Quliyev. – Bakı: Çapar Yayıncılığı, – 2023. – s. 18.

³ “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: BDU, –2013. –342 s.; Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 125 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dili: dünən və bu gün” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2018. – 368 s. və s.

və başqalarının alimin dilçilik görüşləri barəsində oçerk və məqalələri yer almışdır. Bununla yanaşı, Azərbaycanda R.Əskər, Türkiyədə İ.Otar, Ş.Bəktörə, A.Buran, Özbəkistanda B.Kərimov, Krımda S.Naqayev, D.Ursu, N.Seyidyəhyayev, A.Əmirova, N.Seyidametova, E.Qəniyeva, E.Vəliyeva, Macarıstanda M.Nyuri, E.Kovaç, Polşada H.Yankovski və digər alimlərin B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığının müxtəlif istiqamətləri ilə bağlı araşdırılmalarında da dil tarixi məsələlərindən əsaslı şəkildə bəhs olunmamışdır. Göründüyü kimi, tədqiqatlarda bu mövzu ya epizodik şəkildə təqdim edilmiş, ya da ümumiyyətlə, barəsində söz açılmamışdır. Bu mənada, dissertasiya işi B.Çobanzadənin dil tarixi məsələləri haqqındaki araşdırılmalarına həsr olunmuş ilk irihəcmli tədqiqat əsəridir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqat işinin obyekti B.Çobanzadənin dilçiliyə dair, xüsusilə Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə həsr olunmuş elmi əsərləridir. Tədqiqatın predmeti isə müəllifin Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası və ədəbi dil tarixi ilə bağlı araşdırıldığı konkret məsələlərdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin tarixinə dair apardığı tədqiqatları araşdırıb üzə çıxarmaq və sistemləşdirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

1. B.Çobanzadənin tarixi fonetika (Azərbaycan dilinin səs sistemi, fonetik hadisələr, ahəng qanunu, orfoqrafiya məsələləri) ilə bağlı araşdırmasını şərh etmək;

2. B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin leksik-semantik quruluşunun inkişaf tarixinə (türkcə leksikanın inkişafi, söz yaradıcılığı, arxaik morfemlər, sayların etimologiyası və lügətçilik fəaliyyətinə) dair tədqiqlərini öyrənmək;

3. B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu (dilimizin iltisəqi quruluşu, sözün morfem tərkibi və qrammatik kateqoriyalar) haqqındaki araşdırmasını təhlil etmək;

4. B.Çobanzadənin ədəbi dillə bağlı görüşlərini (ədəbi dilin ümumi-nezəri problemləri və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi məsələlərini) tədqiqata cəlb etmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin tarixini və müasir məsələlərini akademik səviyyədə əhatəli tədqiq etməklə Azərbaycan dilciliyinin yeni inkişaf mərhələsinin əsasını qoymuşdur.

- B.Çobanzadənin tarixi fonetika ilə bağlı araşdırılmalarında Azərbaycan dilinin səs sisteminin yaranması və formallaşması, fonetik hadisələr, ahəng qanunu, orfoqrafiya və onun prinsipləri haqqında bu gün də aktuallığını saxlayan elmi fikirlər səsləndirilmişdir.

- B.Çobanzadənin tarixi leksika ilə bağlı tədqiqlərində Azərbaycan dilinin leksik-semantik strukturu, sözlərin mənalarının inkişafı (mənanın dəyişilməsi, genişlənməsi və daralması), leksik şəkilçilərin funksiyaları və söz yaradıcılığında rolü, arxaik morfemlər, həmçinin Azərbaycan dilciliyində ilk dəfə sayıların etimologiyası və tarixi lüğətlər haqqında mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən faktlar öz əksini tapmışdır.

- B.Çobanzadənin tarixi morfologiya ilə bağlı araşdırılmalarında Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu və bu aspektdə iltisaqılıyın əsas şərtləri, o cümlədən qrammatik şəkilçilər barəsində sanballı elmi arqumentlərə dayanan fikirlər yer almış və bu linqvistik görüşlər sonrakı dövrə qrammatika sahəsində aparılan akademik tədqiqatlar üçün baza rolunu oynamışdır.

- B.Çobanzadənin ədəbi dil konsepsiyasına ədəbi dilin ümumi-nəzəri problemləri və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi ilə bağlı dərin elmi əsaslara söykənən fundamental araşdırımlar daxildir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. B.Çobanzadənin Azərbaycan dili məsələlərinə dair, xüsusilə, dilimizin tarixi ilə bağlı araşdırımları ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunaraq, fikirlərinin elmi ictimaiyyətə çatdırılmasına təşəbbüs edilmişdir. Dissertasiyadakı elmi yeniliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

- B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin tarixini və müasir məsələlərini akademik səviyyədə əhatəli tədqiq etməklə Azərbaycan dilciliyinin yeni inkişaf mərhələsinin təməlini qoyması konkret faktlarla əsaslandırılıb.

- B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı araşdırımlarını ümumtürk kontekstində aparması, yeri gəldikcə, bəzi

mübahiseli məsələlərdə dilimizin faktlarını əsas götürməsi elmi-nəzəri təhlillər əsasında aydınlaşdırılıb.

- B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin tarixi fonetikası, leksikası və morfolojiyası ilə bağlı tədqiqatları müasir dilçilik görüşləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilərək, alimin bu sahədəki “elmi ilkər”i müəyyənləşdirilib.

- B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin mənşəyi, təşəkkülü və terminoloji anlayışından, habelə ədəbi dilin dövrləşdirilməsindən bəhs edilən fikirlərinin dil tarixşunaslığındakı yeri və əhəmiyyəti şərh olunub.

- B.Çobanzadənin ədəbi dil haqqındaki baxışları müfəssəl şəkildə tədqiqata cəlb olunub.

- B.Çobanzadənin türk dillərinin quruluşunu ümumi dilçilik görüşləri ilə şərh etməsinin, o cümlədən bəzi dil faktlarına psixolinqvistik və naturalist baxımdan yanaşmasının və bununla da Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsaslarını türkoloji çərçivədən dünya dilçiliyinin nailiyyətlərinə doğru istiqamətləndirməsinin elmi və praktik əhəmiyyəti üzə çıxarılıb.

- B.Çobanzadənin bəzi tarixi lügətlər (xüsusilə “İbn Mühənnə lügəti”) və ədəbi şəxsiyyətlərin dili, həmçinin sayların etimologiyası ilə bağlı araşdırmları əhatəli şəkildə öyrənilib və dilçiliyimizdə alimin bu istiqamətdə ilkin fikirlərin müəllifi olması əsaslandırılıb.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, B.Çobanzadənin elmi fikirlərinin dilçiliyin sonraki inkişaf mərhələsinə təsiri və müasir linqvistik araşdırmlar üçün əhəmiyyəti öyrənilir, dilimizlə bağlı bir sıra problemlərin məhz görkəmli alim tərəfindən irəli sürüлüb həllinə təşəbbüs edildiyi əsaslandırılmaqla onun Azərbaycan türkologiyasında yeri və rolu açıqlanır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onunla səciyyələnir ki, B.Çobanzadənin dil tarixinə dair təqdim etdiyi faktlar Azərbaycan dilinin müasir vəziyyəti ilə paralel olaraq araşdırılmışdır. Həmçinin dissertasiyanın materiallarından, elmi-nəzəri müddəalarından gələcəkdə B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığına həsr olunacaq araşdırmlarda, Azərbaycan dilçiliyi, o cümlədən, dil tarixi məsələləri ilə bağlı tədqiqatlarda və bu istiqamətdə monoqrafiya,

dərslik, dərs vəsaitlərinin tərtibində istifadə oluna bilər. Eləcə də, tədqiqat işindən ali təhsil müəssisələrinin filologiya fakültələrində Azərbaycan dilçiliyinə dair fənlərin tədrisində mənbə kimi faydalanañmaq mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəələri AAK-ın tövsiyə etdiyi yerli və xarici elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalələrdə, Azərbaycanda, Türkiyədə, Bosniya və Hərsoqovinada, Polşada keçirilmiş beynəlxalq elmi konfranslarda edilən məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Giriş” hissəsi 7 səhifə (12.015 işarə), I fəsil 33 səhifə (65.312 işarə), II fəsil 34 səhifə (66.917 işarə), III fəsil 32 səhifə (64.206 işarə), IV fəsil 34 səhifə (66.569 işarə) və “Nəticə” hissəsi 2 səhifə (3.812 işarə) olmaqla dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı xaric 278.831 işarədir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyekti və predmeti, məqsəd və vəzifələri, araştırma metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəələr müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti göstərilir, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda və ümumi həcmi təqdim edilir.

Dissertasiyanın “Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında tarixi fonetika məsələləri” adlı I fəslində görkəmli türkoloqun səslərin yaranması və formallaşmasına, fonetik hadisələrə, ahəng (uyuşma) qanunu və dilimizin orfoqrafiyasına dair görüşləri dörd paraqrafda sistemləşdirilməklə tədqiq olunur.

“Səslərin yaranması və formalaşmasına dair fikirlər” adlı birinci paraqrafda B.Çobanzadənin danışq səslərinin yaranmasının fizioloji, akustik və psixoloji mənbələri, məxrəc özəllikləri, morfemdaxili keyfiyyətləri və tarixi inkişafı ilə bağlı fikirləri geniş şəkildə şərh edilir. Danışq səslərinin yaranmasının fizioloji və akustik aspektindən bəhs etməklə yanaşı, diqqəti öncəliklə səslərin psixoloji əlamətlərinə yönəldən türkoloq alim onların sosial mahiyyətini və kommunikativ rolunu aydınlaşdırır. “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” (1926) əsərində səslərin formalaşmasındaki fizioloji faktorlardan danişan müəllif qeyd edir ki, insanın sosial mahiyyətinin əsas göstəricilərindən olan dil təfəkkür (dimağ) və danışq üzvlərinin (sövti əzalar) vəhdətindən doğur: burada bioloji strukturla ictimai amillər kompleksləşir⁴. B.Çobanzadə *səslərin psixologiyası* dedikdə, danışq səslərinin yaranmasında beyin-əsəb sisteminin (ruhi, daxili fəaliyyət və qabiliyyət) fəaliyyət mexanizminin nitqdə təzahürünü nəzərdə tutur⁵. Ümumən, görkəmli alimin elmi yaradıcılığında səs anlayışına, eləcə də fonetik hadisələrə müəyyən dərəcədə psixoloji mövqedən münasibət vardır ki, bunun da həmin dövrdə rus dilçiliyində fonem haqqındaki görüşlərdən (Boduen de Kurtene, L.V.Şerba, R.İ.Avanesov, N.S.Trubetskoy) qaynaqlandığını söyləmək olar.

Tədqiqatçı “Türk qrameri”ndə (1928) sait səsləri *dodaqların, dilin üfüqi (horizontal) və şaqılı (vertikal) vəziyyətinə görə*⁶, samitləri isə “Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl”⁷, “Türk dili”⁸ və

⁴ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2007. – s. 42-44.

⁵ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – s. 22.

⁶ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 85-86.

⁷ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – s. 25-27.

⁸ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 56.

“Türk qrameri”⁹ kitablarında müxtəlif şəkildə təsnif etmişdir ki, bu təsnifatlar, demək olar ki, müasir dilçilik fikirləri ilə üst-üstə düşür¹⁰.

Həmçinin bu paraqrafda B.Çobanzadənin bəzi sait və samit səslərin fizioloji-akustik xüsusiyyətləri, onların tarixən formallaşması ilə bağlı mülahizələri, o cümlədən fonetik tədqiqatlarının əsas mövzularından biri olan səslərin məxrəci – artikulyasiyası haqqındaki fikirləri: e~i səs uyğunluğu, burun saitləri, [l] səsinin qalın və incə variantları, r və l fonemlərinin tələffüzündəki davamlılıq dərəcəsi və s. məsələlər müqayisəli şəkildə araşdırılır.

“*Fonetik hadisərlərə bağlı araşdırma*” adlı ikinci paraqrafda göstərilir ki, B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə bağlı araşdırmalarında *fonetik hadisərlərə*, özünün təbirincə desək, *səs dəyişmələrinə* geniş yer ayırmışdır. Səslərin uyuşması, fərqlənməsi, yerdəyişməsi, qüvvətlənməsi, dil qayması (yanaşı işlənən bir neçə sözdə səslərin qarşıq tələffüzü) kimi fonetik hadisələrdən bəhs edən tədqiqatçıya görə, sözlərin tərkibində fonetik dəyişikliklər iki səbəbdən baş verir: 1) tələffüz zamanı dənişiq üzvlərinin fəaliyyəti nəticəsində yaranan səs dəyişiklikləri; 2) psixoloji olaraq xatırlama, bənzətmə və ya uydurma yolu ilə bir sözün digərinə bənzədilməsi nəticəsində yaranan səs dəyişiklikləri. Müəllif bunu *xalq analogiyası* metodu da adlandırır. Məsələn, *uçitel* yerinə *uçtel*, *şkola* yerinə *uşqol*, *Peterburg* yerinə *Fitirbörk* və ya krimca *Peterbolq*. “*Birinciə sövti (fonetik), ikinciə qeyri-sövti (qeyri-fonetik) səs dəyişkiliyi təbir olunur*”¹¹. “*Elmi-metodoloji görüşləri ilə gənc qrammatiklərə yaxın olan*”¹² B.Çobanzadə səs dəyişmələrini həm türk dillərində bənzər sözlərin fonetik tərkibindəki fərqliliklə (alma (türk-tatar) – ulma (çuvaşça), altı (türk-tatar) – ulta (çuvaşça), yetmiş (türk-tatar) – simtel (çuvaşça), həm də bir dil

⁹ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 88.

¹⁰ Axundov, A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikası / A.Axundov. – Bakı: ADU, – 1973. – s. 88; Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s. 57; 96.

¹¹ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – s. 92

¹² Cəfərov, N. Ümumi dilçilik / N.Cəfərov. – Bakı: Təhsil, – 2023. – s. 3

daxilindəki fonetik hadisələr fonunda izah edir. Bu cəhətdən ikinci yarımfəsildə müəllifin fonetik hadisələrə münasibəti, o cümlədən assimilyasiya hadisəsinə linqvistik deyil, məhz psixolinqvistik aspektdən yanaşması, onun yazida sabitləşmiş formasını “uyuşma qanunu” adlandırması, metateza və dissimilyasiya hadisələrini müasir ədəbi dil baxımından qəbul etməməsi haqqında yanaşmaları alimin dil tarixi yönündən tədqiqata cəlb etdiyi nümunələr əsasında təhlil olunur.

“Ahəng (uyuşma) qanununun tədqiqi” adlı üçüncü paraqrafda qeyd olunur ki, B.Çobanzadənin fonetik araşdırmalarının əsas mövzularından olan ahəng qanununu dilçi alım aqlütinasiya əsasında izah etmiş, bu qanunun türk dillərində sait və samit səslərdə müşahidə olunmasından, morfemlər arasındaki səs uyuşmasının əsas özəlliklərindən, damaq və dodaq ahənginin təməl prinsiplərindən söz açmış, sonuncunun meyarını düzgün müəyyənləşdirmişdir: yəni damaq ahəngi qalın və incə saitlərin, dodaq ahəngi isə dodaqlanan saitlərin ardıcılığına görə olan səs uyuşmasıdır. Ahəng qanununu, əsasən ya samitlərin, ya da saitlərin uyuşması kimi təqdim edən əcnəbi mütəxəssislərin fikirləri ilə razılaşmayan B.Çobanzadənin qənaətincə, ahəngin əsl səbəbi “Azərbaycan dilinin “xüsusi təşəkkülata, üzviyyətə malik olmasıdır. Bu xüsusi orqanizmaya iltisaq hadisəsi təbir olunur”.¹³

Ahəng qanununun yalnız türk dillərinə deyil, ümumiyyətlə, Ural-Altay dil ailəsinə məxsus əlamət olduğunu qeyd edən tədqiqatçı bu anlayışı ifadə edən terminlərə də münasibət bildirmiştir. Dilimizdə “ahəng qanunu” termininin işlənməsini üslubi baxımdan uğurlu hesab etməyən alımə görə, “ahəng” sözü, *bizcə, bu hadisəni başqa musiqi və lisana məxsus hadisələrlə qarışdırmağa səbəb olacağından, biz burada “səslər uyuşması” təbirini daha münasib biliriz*¹⁴. Bu baxımdan, dissertasiyada sözügedən probleme toxunulmuş və müasir dilçilik fikirləri ilə müqayisələr aparılmaqla

¹³ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 68

¹⁴ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 94

alimin mövqeyinin (“uyuşma qanunu” terimini təklif etməsi) haqlı olduğu vurgulanmışdır.

“*Azərbaycan dilinin orfoqrafiya problemləri*” adlı dördüncü paraqrafda dilimizin orfoqrafiya problemlərinin araşdırılmasında B.Çobanzadənin rolundan danışılır, xüsusilə alimin orfoqrafiyanın prinsipləri ilə bağlı görüşləri təhlil edilir. Qeyd olunur ki, B.Çobanzadə “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu”nda (1926) R.Afanasyevə əsasən, orfoqrafiyanın beş prinsipini göstərmişdir: “1) fonetik-sövti prinsip; 2) şəkli (morpholoji); 3) tarixi-ənənəvi; 4) əcnəbi sözlər yazmaq əsası; 5) təxfül, ayrılma əsası”¹⁵. Müəllifin fikrincə, ərəb qrafikasından istifadə edildiyinə görə indiyə qədər türk yazısında ən çox istifadə olunan *tarixi-ənənəvi prinsipdir*: yəni XIII əsrənən başlayaraq qələmə alınmış kitablarda sözlər necə yazılıbsa, həmin imla qaydaları sonra da saxlanılıb. “Türk dili” kitabında da orfoqrafiyanın beş prinsipini (tarixi, sövti, iştıqaqi (etimoloji) və ya şəkli, əcnəbi sözlər, ideoqrafik) qeyd edən¹⁶ alimin bunlardan hansılarını əsas götürməsinə dissertasiyada belə aydınlıq göstirilir ki, 1928-ci ildə keçirilmiş Azərbaycan Birinci İmla Konqresi B.Çobanzadənin “İmlada ümumi prinsiplər” adlı məruzəsinə söykənərək iki prinsipi qəbul etmişdi¹⁷: 1) Türk dili və onun yazı qanunlarına əsas olaraq fonetik prinsip qəbul edilməlidir; 2) Şəkli-morpholoji prinsip dilimizdə üç cür tətbiq olunmalıdır: a) sözlərin köklərində; b) ərəb-fars və Avropa dillərindən alınmış sözlərin yazılışında; c) şəkilçilərdə.

Dissertasiyanın “Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında tarixi leksika məsələləri” adlı II fəslində görkəmli türkoloquq dilimizin lüğət tərkibinin leksik-semantik inkişafı, söz yaradıcılığı, sayların etimologiyası və tarixi lüğətlərlə bağlı tədqiqləri dörd paraqrafda sistemləşdirilməklə ətraflı şərh edilir.

“*Türkçə leksikanın inkişafı. Sözlərin məna dəyişməsinin tarixi-müqayisəli təhlili*” adlı birinci paraqrafda B.Çobanzadənin

¹⁵ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 161.

¹⁶ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 111-113.

¹⁷ Babayev, A. Bəkir Çobanzadə / A.Babayev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 1998. – s. 75.

dilimizin leksik-semantik quruluşu ilə bağlı görüşlərindən söz açılır, xüsusilə alimin semasioloji tədqiqatlarda təqdim etdiyi faktlara diqqət yetirilir. Bildirilir ki, Azərbaycan dilinin semasiologiyasına dair ilk elmi fikirlərin müəllifi olan B.Çobanzadə “*sözün mənası dəlalət etdiyi şeyin, halın ortadan qalxması ilə dəyişir*”¹⁸ fikrindən çıxış edərək, sözlərin semantikasında baş verən dəyişiklikləri “*psixoloji, ruhi, zehni mələkə və xasiyyətlərlə*” əlaqələndirməklə mənanın inkişafında ümumən, üç cəhəti qeyd edir: a) mənanın dəyişilməsi; b) mənanın genişlənməsi; c) mənanın daralması¹⁹.

Məna dəyişmələrini həm də “məişətin, mədəniyyətin təbəddülü”nə bağlayan B.Çobanzadə “Türk dili” kitabında semantik inkişafın üç yolundan məna dəyişməsi, məna daralması və məna genişlənməsi²⁰, “Türk qrumer”ində isə məna genişlənməsi, məna daralması və məna intiqali²¹ adları ilə bəhs edir. “Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl”də müəllif “məna intiqali”nı məna dəyişməsi, “Türk qrameri”ndə isə məna köçürülməsi anlamında, yəni polisemantik hadisə kimi izah edir. Beləliklə, B.Çobanzadənin sözügedən əsərlərdə məna dəyişməsinin üç formasından – mənanın intiqali (dəyişməsi), mənanın daralması və mənanın genişlənməsindən danışılır. Hər üç hadisəyə dair nəzəri müddəalarını elmi faktlarla əsaslandıran müəllif öz fikirlərini tarixi aspektdə təqdim və təhlil etdiyi nümunələrlə izah edir ki, bu mülahizələr də çağdaş türkoloji dilçilikdə aktuallığını saxlayır. Bu baxımdan dissertasiyada həmin faktlar əsasında B.Çobanzadənin yanaşmaları öyrənilir.

“*Leksik (sözdüzəldici) şəkilçilərin tədqiqi*” adlı ikinci paraqrafda B.Çobanzadənin Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı məsələləri ilə bağlı araşdırılmalarından bəhs olunur. Burada görkəmli türkoloquq leksik şəkilçilərin vəzifə və funksiyalarına dair baxışları,

¹⁸ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 121.

¹⁹ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 122; – c. 5, – s. 187.

²⁰ Yenə orada, – s. 122

²¹ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 187

həmçinin yeri gəldikcə, dilin dərin qatlarına baş vuraraq bəzi morfemləri tarixi-müqayiseli yolla təhlil etməsi diqqətə çatdırılır. Qeyd olunur ki, bu müqayisələr təkcə Azərbaycan dilinin nümunələri üzərində deyil, ümumən türk dillərinin materialları əsasında aparılmışdır.

B.Çobanzadə leksik şəkilçiləri tarixi baxımdan iki qrupa ayırmışdır: birincisi, “canlı” leksik şəkilçilər, yəni bu gün də dildə mövcud olan sözdüzəldici şəkilçilər; ikincisi, “cansızlaşmış”, yəni söz tərkibində daşlaşmış sözdüzəldici şəkilçilər. Müəllif leksik şəkilçilərdən bəhs edərkən onlardan bəzilərinin bir sıra sözlərdə daşlaşaraq kökün tərkib hissəsinə çevrilməsinə və həmin morfemlərin digər türk dillərində işlənmə tezliyinə diqqət yetirmişdir. Bu cəhətdən dissertasiyada B.Çobanzadənin arxaik leksik şəkilçilər kimi təqdim etdiyi *-saq*, *-sək*, *-çin*, *-çin*, *-ca²*, *-ça²* - *gaul*, *-qaul*, *-ul*, *-ül*, *-vul*, *-vül*, *-aq²*, *-in⁴*, *-laq²*, *-li* və s. morfemlər və onların arxaikləşdiyi sözlərin (*bağırsaq*, *sarımsaq*, *göyərçin*, *bildirçin*, *qarınca*, *incə*, *bukavul*, *çəndəvul*, *yoğur*, *burun*, *bilək*, *qulaq*, *göbələk*, *çömlək* və s.) tərkibi, ümumən, etimologiyası haqqında geniş məlumat verilmiş, alimin mülahizələri müasir türkoloqların fikirləri ilə qarşılaşıdırılmışdır.

“*Sayların etimologiyası: yaranması və təkamülü*” adlı üçüncü paraqrafda göstərilir ki, türk dillərində onluq say sistemindən istifadə edildiyini diqqətə çatdırıran²² B.Çobanzadə *səkkiz*, *doqquz*, *iyirmi*, *otuz*, *qırx*, *əlli*, *altmış*, *yetmiş*, *səksən*, *doxsan*, *yüz*, *min* sayılarının etimologiyasını araşdırmış, onların fonosemantik quruluşunu türk dillərinin inkişaf tarixi fonunda izah etmişdir. Maraqlıdır ki, *qırx* sayının mənşəyini monqol dili ilə əlaqələndirərək iyirmilik say sistemi (monqolca iki=*kuyer*, iyirmi=*kurın* olur) əsasında izah edən müəllif *yüz* sayının kökünün hind-Avropa dillərində *satem* və *katem* sözlərinin törəmələri olan *satam*, *santam* və ya *kento*, *kentum*, farscada *sada* (*sad*), franszcada *sent*, ruscada *sto*, fin dilində *sata*, eston dilində *sada*, macarcada *saz* şəkillərində

²² Çobanzade, B. Kırım Tatar İlm-i Sarfi. Hazırlayan: Nariman Seyityahya / B.Çobanzade. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2009. – s. 52.

işləndiyinə dayanaraq, leksemin fin-uqor dillərindəki variantları ilə eyniköklü olması qənaətinə gəlir.

B.Çobanzadə sayların təhlili nəticəsində öz qənaətlərini belə ümumiləşdirmişdir ki, bu fikirlər o dövr dilçilik elminin nailiyyətlərinə söykənən “fərziyyələrdir”. “Bəlkə, yarınkı tədqiqat bunları qüvvətləndirəcək, bəlkə, bütübütün yixacaqdır”, – deyən görkəmli türkoloqun bu mövzuda apardığı araşdırımaların məzmunu, düzdür, bu gün daha da dərinləşdirilmişdir, ancaq onun fikirlərinin elmi çəkisi öz əhəmiyyətini və aktuallığını itirməmişdir.

“Tarixi lügətlərlə bağlı araşdırımlar” adlı dördüncü paraqrafda B.Çobanzadənin lügətçilik sahəsindəki fəaliyyətindən, xüsusilə tarixi lügətlərlə bağlı tədqiqatlarından danışılır. Diqqətə çatdırılır ki, alimin M.Kaşgarlinin “Divanü lügat-it-türk”, Ə.Nəvainin “Mühakimətül-lügəteyn” (“İki dilin müqayisəsi”), İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” (“İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi”), Əbu Həyyanın “Kitabül idark li-lisanül ətrak” (“Türk dilinin idrak kitabı”) və başqa lügətlər haqqındaki görüşləri Azərbaycan dilinin, ümumən, türk dillərinin tarixi ilə bağlı mühüm məqamların üzə çıxarılması baxımından olduqca qiymətlidir. M.Kaşgari və Ə.Nəvai yaradıcılığını epoxal hadisə hesab edən B.Çobanzadə “birincini türk dilçilik ənənəsinin banisi kimi hesab edirsə, ikincini də mövcud ənənələr əsasında formalasmaqla bərabər, onu yeni səviyyəyə transformasiya edən alim kimi qiymətləndirir”²³.

Görkəmli türkoloqun araşdırımlarında bu lügətlərdən ancaq ikisi haqqında daha ətraflı bəhs edilmiş (Hətta demək olar ki, Azərbaycan türkologiyasında onlardan ilk dəfə əhatəli söz açılmış) və müəllif yaradıcılığı boyunca, əsasən, onlara istinad etmişdir: birincisi, M.Kaşgarlinin “Divan”ıdır ki, onun barəsində xüsusi əsər yazmasa da, dil tarixi məsələlərinin izahında bu qiymətli mənbəyə müraciət etmiş və “*türk sistemli dillərin tədqiqində birinciliyi ona vermişdir*”²⁴; ikincisi, İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lügətidir ki, onun haqqında ayrıca monoqrafik araştırma

²³ Qasımov, C. Bəkir Çobanzadə / C.Qasımov. – Bakı: AR DTX-nin H.Əliyev adına Akademiyasının NPM, – 2018, – s. 92.

²⁴ Yenə orada: – s. 78.

aparmış, əsərin türkoloji dilçilik üçün əhəmiyyətini müfəssəl şərh etmişdir. Və maraqlıdır ki, tədqiqatçının yuxarıda adları sadalanan lügətlər haqqındaki görüşləri sistemli olaraq məhz alimin “İbn Mühənna və onun lügəti” monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır. Həm bu baxımdan, həm də B.Çobanzadənin də qeyd etdiyi kimi, “İbn Mühənna lügəti” Azərbaycanda yazıldığı və Azərbaycan dilinin tarixini əks etdiriyi üçün dissertasiyada görkəmli türkoloquq lügətçilik fəaliyyəti daha çox həmin əsər üzərindən təhlil olunmuşdur. Bu cəhətdən sözügedən yarımfəsildə B.Çobanzadənin “İbn Mühənna” lügətinin nüsxələri, yazılmış tarixi və yeri, əsərin strukturunu, türkçə hissəsinin dil özəllikləri və Azərbaycanla bağlılığını əks etdirən görüşləri, digər tarixi lügətlərlə apardığı müqayisələr ətraflı şəkildə şərh edilmişdir.

Dissertasiyanın “Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında tarixi morfologiya məsələləri” adlanan III fəslində görkəmli alimin dilimizin morfoloji quruluşu, o cümlədən əsas nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyalarla bağlı tədqiqatları iki paraqrafda şərh edilir. Fəslin əvvəlində B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin morfologiyası ilə bağlı araşdırılmalarında əhatə olunan məsələlər belə sistemləşdirilir: 1) iltisaqi dillərdə morfoloji quruluşun özəllikləri və bu mənzərədə Azərbaycan dilinin yeri; 2) nitq hissələri və onların təsnifi; 3) müxtəlif nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şərhi; 4) morfoloji quruluşu xarakterizə edən anlayışların terminoloji ifadə vasitələri; 5) morfologiyanın tədrisi məsələləri.

Dissertasiyada qeyd olunur ki, B.Çobanzadəyə qədər Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair bir sıra qiymətli əsərlər yazılısa da, onlar elmi-metodiki cəhətdən yeni dövrün tələbələrinə tam cavab vermirdi. Ona görə də zamanın tələblərinə uyğun dərslik yazımaq məsuliyyətini üzərinə götürən dilçi alim həm qrammatik qanunlar, həm də yeni qrammatika kitablarının elmi-metodoloji əsasları haqqında apardığı akademik araşdırılmalarla hər bir dilin sərfinin dərindən öyrənilməsinin xalqın elmi-mədəni həyatının inkişafında nə qədər mühüm əhəmiyyət daşıdığını göstərərək, “...

*mədəniyyətə iki ayağımızla birdən yürümək istərsək, dilimizin sərfi olmalıdır*²⁵ fikrini irəli sürmüştür.

“Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu və sözün morfem tərkibi haqqında görüşlər” adlı birinci paraqrafda B.Çobanzadənin dilimizin morfoloji quruluşuna dair fikirləri araşdırılır. Müəllif göstərir ki, türkçənin morfoloji quruluşunun tədqiqinə, hər şeydən əvvəl, *damar* (kök) və *ədati* (şəkilçini) düzgün fərqləndirməklə başlamaq lazımdır²⁶. Bu baxımdan şəkilçinin kökə artırılması zamanı ortaya çıxan yeni məzmun və ya yeni forma haqqında söz açan B.Çobanzadə dil vahidlərini iki qrupa böлür: birincisi “maddi, həqiqi” mənaya malik sözlər adlandırdığı *kök*; ikincisi “şəkli, sövti” mənaya malik olan “sözlər” hesab etdiyi *şəkilçidir* ki, müəllif buna *şəkli əlavə* də deyir²⁷. Tədqiqatçı “şəkli məna” deyərkən şəkilçilərin grammatik mənasını nəzərdə tutur, yəni burada “şəkil” “forma”nı bildirir: kök forma (morfem) və şəkilçi forma (morfem).

Məlumdur ki, bu gün dilçilikdə ayrı-ayrı ailələrə aid olan dünya dilləri arasında, xüsusən fonetik və leksik səviyyələrdə müəyyən oxşarlıqların müşahidə edilməsi ilə bağlı ortaya çıxarılan faktlarla əlaqədar fərqli fikirlər səsləndirilir²⁸. Müxtəlifsistemli dillər üzərində aparılan müqayisəli araşdırmalar nəticəsində genealoji və tipoloji baxımdan fərqli dillərdə rast gəlinən bu uyğunluqlar çeşidli səbəblərlə əlaqələndirilir. Məsələn, məlum bir fakta - iltisəqi dillərdə müşahidə olunan fleksiyaya bənzər örnəklərə diqqət yetirək: *oyun – oyna, get-gedir, çevir-çevril, öyrən-öyrət-öyrəş, dağıt-dağıl* və s. B.Çobanzadə N.Y.Marrın yafəs nəzəriyyəsinə dayanaraq bu cür nümunələri (o cümlədən *bilmək – bulmaq, başarmaq –becərmək* və s.) fleksiya əlamətinin izləri kimi xarakterizə etmişdir. Ancaq alimin təqdim etdiyi bu dil faktlarından çıkış edərək A.Hacıyevaya istinadən

²⁵ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2007. – s. 175.

²⁶ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2007. – s. 189.

²⁷ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – s. 42.

²⁸ Əlizadə, F. Türk və dünya dillərini birləşdirən kök samitlər / IX Uluslararası Türk Dili Qurultayının materialları, – Ankara: TDK, c. 1, – 2021. – s. 169-179.

demək olar ki, “*aqlütinativ dillərdə yer alan flektiv ünsürlərin böyük qismini onların əsl insirafilik müstəvisindəki analoqları ilə eyniləşdirmək olmaz*”²⁹. Müxtəlif dil tipləri və ailələri arasındaki uyğunluqlara həm də universal prinsiplərdən yanaşan B.Çobanzadə bu cür linqvistik prosesləri bəzən üzvi aləmin həyatı ilə analoji olaraq müqayisə edir ki, alimin dilin tarixinə naturalist mövqeyini A.Şleyxerin dilçilik baxışlarından gələn təsirlə əlaqələndirmək olar.

Şəkilçilərin sözlərə artırıllaraq yeni forma və məzmun yaratmasındaki vəzifələrinə diqqət çəkən tədqiqatçı onları üç meyar əsasında - mövqeyinə, qrammatik funksiyasına və inkişaf tarixinə görə qruplaşdırır ki³⁰, bu məsələyə də dissertasiyada toxunulmuşdur.

“*Qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilərin tədqiqi*” adlanan ikinci paraqrafda B.Çobanzadənin əsas nitq hissələrinə məxsus qrammatik şəkilçilərlə bağlı görüşləri təhlil olunur. Bildirilir ki, “sözləri bir-birinə bağlamaq”³¹ və “cümələyapıcı ünsürlər olmaq”³² baxımından sözdəyişdirici (nəhvi) şəkilçilərin funksiyalarını fərqləndirən B.Çobanzadə sintaktik əlaqələrin qurulmasında iştirak edən qrammatik şəkilçiləri iki qrupa ayırrı: a) isimlərin hallarını bəyan edən şəkilçilər; b) hərəkətin zamanını və surətini bildirən şəkilçilər. Sözdəyişdirici şəkilçiləri (hal və zaman şəkilçilərini) cümlə texnologiyasının vacib elementləri sayan tədqiqatçı “Türk dili” (1928) kitabında onları digər cəhətdən – dildəki roluna görə dörd qismə ayırrı: “a) tərəf, cəhət bildirənlər (*məkani-qrammatik hallar* – E.P.): *-da²*, *-dan²*, *-a²* (-ya²); b) zaman bildirənlər: *-di⁴*, *-ir⁴*, *-miş⁴*, *-ar²*; c) əşya və işin sahibini bildirənlər; *-im⁴*, *-in⁴*... d) çoxluq və birlik bildirənlər: *-lar²*”,³³.

²⁹Hacıyeva, A. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya / A.Hacıyeva. – Bakı: Nurlan, – 2007. – s. 43.

³⁰ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 109-110.

³¹Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 132.

³²Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 157.

³³Yenə orada: – s. 159.

Sonrakı tədqiqatlarında qrammatik şəkilçilərin rolu və mövqeyi haqqındaki görüşlərini daha da təkmilləşdirən dilçi alimin F.Ağazadə ilə həmmüəllif olduğu “Türk qrammeri” (1930) əsərində sözdəyişdirici şəkilçilərin qrammatik kateqoriyalar çərçivəsində şərh edildiyini görmək olar.

Bu paraqrafın “*Ösas nitq hissələrinə maxsus qrammatik kateqoriyaların şərhü*” adlı bəndində B.Çobanzadənin hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, şəxs-xəbərlik və feilə məxsus qrammatik şəkilçilər haqqında fikirləri araşdırılmış, daha çox tarixi əhəmiyyət kəsb edən məsələlər üzərində dayanılmışdır. Belə ki, alimin yönlük və təsirlik halların qədim formaları, ismin qədim alət hali, ikiqat mənsubiyyət faktları – mənsubiyyət şəkilçilərinin arxaikləşdiyi sözlər, şəxs-xəbərlik şəkilçilərinin tarixən şəxs əvəzliklərindən törəməsi, feilin şəkilləri ilə bağlı mülahizələri müəsir dilçilik tədqiqatları ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

B.Çobanzadə qrammatik kateqoriyaları şərh edərkən, Avropa dillərindən fərqli olaraq türk dillərində bəzi qrammatik əlamətlərin mövcud olmadığını vurğulamış, belə formalardan biri kimi cins kateqoriyasını göstərmişdir: “*Türkçə sözlərdə cins (erkəklik, dişilik) göstərilmədiyindən cümlədəki sözlər arasında cinsi mütaqibət bulunmaz. Yalnız ərəb və fars qaydası üzrə yapılan tərkiblərdə buna diqqət olunur: facieyi-müəllimə, ümuri-cariyə, məsəleyi-mühimmə, əhvali-qəribə və s.*”³⁴. Müəllim – müəllimə, şair – şairə, mərhum – mərhumə... sözləri dilimizə ərəb-fars dillərindən həmin formalarda keçdiyindən buradakı cins anlayışı türkçənin qrammatik quruluşunu xarakterizə etmir. Hər nə qədər obrazlı səslənsə də, məsələ ilə bağlı bu məqamı metaforik şəkildə belə təsvir etmək olar: dahi Nizami Gəncəvinin Nüşabənin dilindən İsgəndərə deyilmiş məşhur “*Mən də bir aslanam, düşünsən bir az, Aslanın erkəyi, dişisi olmaz*” ifadəsi təkcə türklərin xarakterinə deyil, həm də türkçənin ruhuna böyük işarədir. V.fon Humboldtun “*Xalqın ruhu onun dili, xalqın dili onun ruhudur*” tezisinə söykənərək demək olar ki, məhz bu anlamda türk dillərində cins qavramı olmamışdır.

³⁴ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 175.

Dissertasiyanın IV fəsli “Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında ədəbi dil məsələləri” adlanır. Burada türkoloq alimin ədəbi dilin nəzəri problemləri və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi ilə bağlı tədqiqatları iki paraqrafda sistemləşdirilərək öyrənilir. Tədqiqat işində xüsusi vurğulanır ki, alimin ədəbi dil haqqındaki görüşlərini onun ayrıca linqvistik konsepsiyası adlandırmaq olar. Çünkü ədəbi dil problemi B.Çobanzadənin ırsındə təkcə elmi araştırma mövzusu deyil, həm də tarixi-siyasi və sosial-iqtisadi müstəvidə təhlil və müzakirə olunan taleyüklü bir məsələdir. Bu baxımdan görkəmli dilçinin ədəbi dil konsepsiyasında dörd əsas istiqamət qeyd olunur: a) ədəbi dilin ümumi-nəzəri problemləri; b) türk xalqlarında ədəbi dil məsələsi; c) Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixi; ç) tədris prosesində ədəbi dil.

“Ədəbi dilin ümumi-nəzəri problemləri ilə bağlı görüşlər” adlanan birinci paraqrafda ədəbi dilin yaranmasını və inkişafını şərtləndirən amillər, həmçinin norma, koyne əsas, ədəbi dilə subyektiv təsirlərlə bağlı B.Çobanzadənin elmi yanaşmaları tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Ədəbi dilin mədəni intibah və siyasi-iqtisadi nüfuz dairəsinə sahiblənmiş ərazidə meydana gəldiyini bildirən B.Çobanzadə göstərir ki, ədəbi dil xalq dili əsasında yarandığından onun normaları makronorma çərçivəsində formallaşır. Sonradan isə özünün mikronormativ quruluşu ilə müəyyən dərəcədə xalq dilindən uzaqlaşaraq süniliyə meyillənir³⁵.

Dissertasiyada B.Çobanzadənin ədəbi dili sünə hesab etməsi iki istiqamətdə izah olunur. Birinci növbədə, bu yanaşma ədəbi dilin yaranma şəraitindən irəli gələn fikir kimi dəyərləndirilir. Yəni müəllif xalq dilinə söykənən ədəbi dilin yüksək elitanın nitqi kimi özünü göstərməsini – görkəmli şairlərin, elm və dövlət xadimlərinin dilə müdaxiləsi fonunda (subyektiv təsirlər nəticəsində) təzahür etmiş bu nitq formasını sünü hesab edir. Digər tərəfdən, alimin ədəbi dili hakim sinfin dili kimi dəyərləndirməsinin başqa bir səbəbi dövrün siyasi atmosferi ilə əlaqələndirilir. Ancaq aparılan araşdırmadan belə

³⁵ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – s. 90.

nəticə hasil olur ki, imperiyanın yaratdığı fəhlə-kəndli hökumətinin dilini ədəbi dilin qələbəsi, onun xəlqiləşməsi kimi təqdim edən³⁶ B.Çobanzadənin fikirlərində *hakim sinif* anlayışı *süniliyə* qarşı dayanır: yəni ədəbi dilin hakim sinfin – xalq kütlələrinin ümumünsiyyət faktına çevrilməsi onun əvvəlki dövrlərin sünilik əlamətlərindən xilas olması kimi göstərilir. Bu baxımdan artıq XX əsrin 30-cu illərindən etibarən “yeni Azərbaycan ədəbi dili”nin spesifik cəhətlərindən söz açan B.Çobanzadənin yuxarıdakı fikirləri həmin dönəmdə funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin çex ədəbi dili ilə bağlı görüşlərinə paralellik təşkil edir.

“Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi haqqında tədqiqatlar” adlanan ikinci paraqraf üç bənddə sistemləşdirilir.

“Azərbaycan dilinin mənşəyi, təşəkkülü və terminoloji anlayışı haqqında mülahizələr” adlı bənddə göstərilir ki, Azərbaycan dilinin tarixini Midiyadan başlayan³⁷ B.Çobanzadə dilimiz haqqında ilk yazılı mənbələrin Orxon-Yenisey abidələri olduğunu diqqətə çatdırır. Müəllifin araşdırılmaları onda belə qənaət yaratmışdır ki, Orxon abidələrinin dilində cənub elementləri hakim mövqə tutduğundan bu gün Azərbaycan və uyğur dillərində bu izlər daha çox müşahidə olunur və nəticə etibarilə abidələrin dili Azərbaycan dilinə daha yaxındır³⁸.

Oğuz qrupunu digər türkçələrlə müqayisə edən B.Çobanzadə M.Kaşgariyə istinadən bildirir ki, XI əsrдə oğuz və qırqaq türkçələri, demək olar ki, eyni vəziyyətdə olduğundan bu əlamətlər əsasında Azərbaycan dilinin bəzi xüsusiyyətlərini xarakterizə etmək mümkündür³⁹. Tarixi faktlardan çıxış edən müəllif Azərbaycan

³⁶ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 181.

³⁷ Hacıyev, T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: [2 cilddə] / T.Hacıyev. – Bakı: Elm, – c. 1. – 2012. – s. 40.

³⁸ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – s. 77.

³⁹ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2007. – s. 302.

dilinin “*XI əsrda artıq müstəqil olaraq qarşımıza çıxan*” oğuz-qıpçaq türkçəsindən yarandığını göstərir⁴⁰.

Dissertasiyada B.Çobanzadənin dilimizin adı ilə bağlı fikirlərinə – terminoloji izahlarına da xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd olunur ki, müəllif öz əsərlərində dilimizin adını əks etdirən bu linqvonimlərdən istifadə etmişdir: *türk dili, azəri dili, azəri ləhcəsi, azəri şivəsi, azəri türkcəsi, Azərbaycan ləhcəsi və Azərbaycan türk dili*. Bu adlandırmalarda tarixi-siyasi və ideoloji faktlardan çıxış edən alim özünün “formalist və pantürkist” görüşlərində (30-cu illərə qədər) *ləhcə* və *şivə* terminlərini işlədirsə⁴¹, materialist baxışlarında “dil” istilahına yer verərək mövqeyini əsaslandırır.

“*Ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi*” adlı bənddə B.Çobanzadənin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini üç mərhələyə ayırdığı göstərilir⁴²:

a) **Birinci mərhələ** – XVI əsrden XIX əsrin 50-ci illərinə – M.F.Axundzadənin ədəbi və lisani fəaliyyətinə qədər olan dövr.

b) **İkinci mərhələ** – XIX əsrin 50-ci illərindən 1905-ci ilə qədər olan dövr.

c) **Üçüncü mərhələ** – 1920-ci ildən sonrakı dövr – Sovet dövrü.

B.Çobanzadənin Orxon-Yenisey və “Dədə Qorqud kitabı” kimi abidələrin dilinin Azərbaycan dilinə yaxın olduğunu qeyd etməsinə rəğmən, ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsində bu faktları nəzərə almaması dissertasiyada problem kimi səsləndirilir.

Dövrləşdirmə məsələsində B.Çobanzadənin XX əsrin əvvəllerində ədəbi dilin inkişaf meyilləri ilə bağlı fikirlərinə də toxulunur. Bildirilir ki, B.Çobanzadə ötən yüzilliyin əvvəllerində Azərbaycanda üç əsas dil cərəyanının müşahidə edildiyinə diqqət çəkir: a) “Molla Nəsrəddin”çilərin dili; b) Hüseyn Cavid kimi bəzi naşir və ədiblərin İstanbul şivəsinə bağlı olan dili; c) Nəhayət, üçüncü – orta qrupu təşkil edənlərin əsərləri “*dil etibarılı, bir*

⁴⁰Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 72.

⁴¹Bağırzadə Q., Çobanzadə B. Elmi qramerin əsasları / Q.Bağırzadə, B.Çobanzadə. – Bakı: Az.X.M.Q. Xalq Maarifi Kadrosu İnstitutu, – 1932. – s. 46.

⁴²Yenə orada: – s. 51.

tərəfdən, canlı danışq dili ilə, o biri tərəfdən, klassik və ciddi ədəbi dilə bağlanmaqdadır. Bu iki üstünlüyü görə istiqbal bu dil cərəyanının olması mümkündür”⁴³.

“Ədəbi şaxsiyyatların dili haqqında araşdırımlar” adlı sonuncu bənddə B.Çobanzadənin Ə.Nəvainin, Ş.İ.Xətainin, M.Füzulinin və M.F.Axundzadənin dili ilə bağlı görüşləri əhatəli şəkildə araşdırılmışdır.

B.Çobanzadənin 1926-ci ildə – I Türkoloji qurultayın keçirildiyi dönmədə Əlişir Nəvai haqqında yazdığı iki əsərində – “Nəvainin dili və dilciliyi haqqında” və “Nəvai-dilçi” adlı məqalələrində görkəmli özbək şairi və mütəfəkkirinin türk dünyasındaki tarixi xidmətləri ümumi formada – tezislər şəklində təqdim olunub. B.Çobanzadənin hər iki məqaləsində Ə.Nəvainin türkçə haqqında fikirləri – dilçi kimi görüşləri müxtəsər şəkildə şərh olunduğundan, həmçinin əsərlərinin dil özəllikləri üzərində dayanılmadığından (şairin dilinin cıqataycaya bağlılığını da nəzərə alsaq) alimin fikirlərinin təhlilinə dissertasiya işində geniş yer ayrılmamışdır.

B.Çobanzadə 1935-ci ildə tamamladığı “Xətainin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” adlı fundamental tədqiqatında şairin əsərlərinin dil özəllikləri haqqında ətraflı məlumat vermiş, onun Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafındakı rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Xətaini öz poeziyasında Azərbaycan dilini daha geniş və zəngin şəkildə işlədən, o cümlədən dilin müəyyən dialektoloji xüsusiyyətlərinə yer verən ilk şair kimi səciyyələndirən B.Çobanzadənin fikrincə, XVI əsrə Xətainin bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbi dilində elə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir ki, nəticədə ədəbi dil köhnə və əsasən, türkçə feillər üzərində qurulmuş klassik üslubdan uzaqlaşaraq, canlı danışq dili üzərində inkişaf etməyə başlamışdır. O, Xətainin ədəbi dilimiz tarixindəki xidmətlərini aydın şəkildə təqdim etmək üçün “Divan”ının Britaniya və Ərdəbil nüsxələri üzərində müqayisələr aparmış və Britaniya nüsxəsinin daha qədim olduğunu əsaslandıraqla, bu əlyazmanın XVI

⁴³Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – s. 76.

əsr Azərbaycan ədəbi dilinin istinadgahı kimi götürülməsini vurğulamışdır.

B.Çobanzadə 1925-ci ildə yazdığı “Füzuli və onun yeri” adlı məqaləsində Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində özünəməxsus yer tutan şairin yaradıcılığı haqqında vacib məsələlərə toxunmuşdur. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin XIV əsrden ədəbi mahiyyət qazanmasını, XV əsrə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələri ilə yanaşı Səfəvi xanədanının da dövlət dilinin Azərbaycan dili olmasını, Xətai yaradıcılığı ilə ədəbi dilin canlı danışq dili üzərində inkişaf etməyə başlayıb Füzuli ilə yüksək zirvəyə çatmasını vurgulayan B.Çobanzadə bu tarixi prosesin kamil yekunu kimi XVI əsri ədəbi dil tarixinin başlanğıc mərhələsi sayır. Həmçinin müəllifin problem kimi səsləndirdiyi “*Füzuli türkçənin hansı şivəsi ilə yazmışdır?*”⁴⁴ suali da fəslin bu hissəsində müzakirə olunur.

M.F.Axundzadənin bədii yaradıcılığını ədəbi dilimizin tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı hesab edən B.Çobanzadənin 1928-ci ildə “Maarif işçisi” jurnalının 3(35)-cü sayında dərc olunmuş “Mirzə Fətəli Axundovda azəri ləhcəsi” adlı məqaləsi görkəmli dramaturqun ədəbi dil sahəsindəki xidmətlərini dəyərləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin əvvəlində yazıçının dilinin tədqiqi məsələsindən söz açan türkoloq alim həmin dövrə qədər bu mövzuda ayrıca araşdırmaların aparılmamasına təessüflənmiş, M.F.Axundzadənin dilini təkcə Azərbaycan üçün deyil, ümumən türk coğrafiyası üçün yeni hadisə hesab etmişdir. Bu cəhətdən yarımfəsildə B.Çobanzadənin M.F.Axundzadənin bədii əsərlərinin dili və sənətkarın ədəbi dil tarixindəki yeri ilə bağlı görüşləri müxtəlif tədqiqatçıların fikirləri ilə müqayisəli şərh olunmuşdur.

Dissertasiya işində əldə olunan *nəticələri* aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı araşdırmalarını ümumtürk kontekstində aparmış, dil faktlarının tarixi-müqayisəli təhlilində ortaq türk abidələrinə – Orxon-Yenisey,

⁴⁴ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2007. – s. 171.

“Dədə Qorqud kitabı”, “Divanü lüğat-it-türk”, “Kutadgu bilik”, “İbn Mühənnə lüğəti”, “Mühakimətül-lüğəteyn” və s. mötəbər qaynaqlara əsaslanmışdır.

2. B.Çobanzadə dilçiliyimizdə ilk dəfə Azərbaycan dilinin mənşəyi, təşəkkülü və terminoloji anlayışı, həmçinin dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu haqqında dərin elmi əsaslara söykənən fikirlər səsləndirmişdir.

3. B.Çobanzadə türk dillərinin materiallarını ümumi dilçilik görüşləri əsasında şərh edərək, bəzi dil faktlarının inkişaf tarixinə psixolinqvistik və naturalist mövqedən yanaşmaqla Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsaslarını türkoloji çərçivədən dünya dilçilik elminin nailiyyətlərinə doğru istiqamətləndirmişdir.

4. B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin səs sisteminin yaranması və formallaşması, sait və samit səslerin xarakterik xüsusiyyətləri, fonetik qanun və hadisələrlə bağlı elmi əsaslara söykənən araşdırılmaları dilçiliyimizdə təsviri və tarixi fonetika sahəsində ilk sistemli akademik tədqiqatlar hesab oluna bilər.

5. B.Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyinə ilk dəfə kök və şəkilçi (ona qədər *damar* və *ədat* işlənirdi) terminlərini gətirmiş, bu morfemlərin ayrı-ayrılıqda geniş izahını vermiş, şəkilçilərin təsnifi, funksiyaları, yaranması, həmçinin kök və şəkilçi arasındakı qrammatik münasibətin iltisaqılıyin əlamətlərinə dayanması ilə bağlı mühüm elmi fikirlər səsləndirmişdir. Bu baxımdan, alimin qədim türk yazılı abidələrinə istinadən arxaik leksik şəkilçilər haqqında apardığı tarixi-müqayisəli təhlillərin nəticələri də müasir elmi baxışlarla üst-üstə düşür.

6. B.Çobanzadə sözlərin mənalarının inkişafı – mənanın dəyişməsi, daralması və genişlənməsi kimi dil hadisələrini tarixi aspektdə araşdırmaqla Azərbaycan dilinin semasiologiyası haqqında ciddi elmi müləhizələrlə çıxış etmiş, dilçiliyimizdə ilk dəfə sayların etimologiyasından söz açaraq onların arxetipləri barəsində məlumat vermişdir ki, onun bu sahədəki görüşlərini çağdaş türkoloji tədqiqatlar da təsdiqləyir.

7. B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu: onun inkişaf tarixi və müasir vəziyyəti ilə bağlı elmi-metodoloji əsaslara dayanan araşdırılmaları sonrakı dövrdə qrammatika sahəsində

aparılan akademik tədqiqatlar üçün mühüm elmi istiqamət olmuşdur. Bu mənada alimin “mədəniyyətə iki ayağımızla birdən yürümək istərsək, dilimizin sərfi olmalıdır” fikri onun bu yönəli fəaliyyətini aydın xarakterizə edir.

8. B.Çobanzadənin peşəkar dil tarixçisi kimi türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi abidələri ilə bağlı araşdırmaları, həmin mövzuda təhlilləri və qənaətləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. O, Azərbaycan türkologiyasında M.Kaşgarlıının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri, “İbn Mühənnə lüğəti”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının və Ş.I.Xətainin dili haqqında ilk dəfə dərin elmi söhbət açmış, Azərbaycan dilinin XIV əsrən ədəbi mahiyyət qazanmasını, Xətai yaradıcılığı ilə ədəbi dilin canlı danışq dili üzərində inkişaf etməyə başlayıb Füzuli ilə zirvəyə çatmasını, M.F.Axundzadənin fəaliyyəti ilə ədəbi dil tarixində tamamilə yeni mərhələnin başlanmasını əsaslandırmış, hər üç sənətkarın ədəbi dil tarixindəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

9. B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları və lüğət tərkibi ilə bağlı araşdırmaları, o cümlədən I Türkoloji qurultaydakı fəaliyyəti bu istiqamətdə həmin dövrə atılmış addımlar və özündən sonraki tədqiqatlar üçün istinad rolunu oynamışdır.

10. Dünya dilçiliyinin nəzəri əsaslarına söykənən alım ədəbi dilə dair tədqiqatlarını ümumi aspektdə və milli diller kontekstində aparmış, ədəbi dilin normativ strukturunun xalq dili, yəni makronorma əsasında yarandığını, milli ədəbi dillə geniş kütlənin canlı danışq dili arasındakı sərhədlərin müəyyən nizama tabe olduğunu göstərmişdir. Ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi ilə bağlı ilk fikirlərin müəllifi olan B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin tarixini və müasir məsələlərini əhatəli tədqiq etməklə Azərbaycan dilçiliyində akademik məktəb yaratmış və özündən sonra bu sahədə görkəmli mütəxəssislər (M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə və b.) yetişdirmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəələri müəllifin aşağıdakı *məqalə və tezislərində* öz əksini tapmışdır:

1. Bəkir Çobanzadənin qrammatik şəkilçilər haqqında tədqiqləri // – Bakı: “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı, – 2013. № 3(87), – s. 40-44.

2. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında qrammatik kateqoriyaların şərhi // Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 120 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bəkir Çobanzadə və türkologianın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 2013, – s. 56-63.
3. Bekir Çobanzade ve Türk Dillerinin Çağdaş Sorunları // IX. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayının Bildirileri, – Ankara: – 2014, – s. 68-72.
4. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırılmalarında leksika məsələləri // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – 2015. № 1, – s. 169-172.
5. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında leksik şəkilçilər // – Bakı: AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, – 2015. № 1, – s. 46-53.
6. Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan türkçəsinin fonetik quruluşu ilə bağlı araşdırılmaları // – Bakı: Türkologiya jurnalı, – 2015. № 4, – s. 95-101.
7. Концепция литературного языка Бекира Чобанзаде // – Austrian: Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, – 2015. № 7-8 (july-august), – s. 118-121.
8. Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi haqqında araşdırılmaları // “Azərbaycanşunaslıq: keçmiş, bu günü və gələcəyi” mövzusunda beynəlxalq elmi səmpoziumun materialları, – Qars: Qafqaz Univ., – 2015, – s. 273-285.
9. Bəkir Çobanzadənin Ahəng qanunun haqqında araşdırılmaları // B.Vahabzadənin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: BDU, – 2015, – s. 106-108.
10. Bekir Çobanzade'nin Dilcilik Araştırmalarında Edebî Dil Meseleleri // X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayının Bildirileri, – Sarayevo: – 2015, – s. 441-446.
11. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında fonetik hadisələr // Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü il dövümunə həsr olunmuş “Azərbaycanşunaslığın aktual problemləri” VII

- beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: BSU, – 2016, – s. 202-205.
12. I Bakı Türkoloji Qurultayında Bəkir Çobanzadə türk dillərinin leksik quruluşu haqqında (ümmümtürk ədəbi dili kontekstində) // I Türkoloji qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir türkologiya: dünən, bu gün, sabah” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 2016, – s. 21-24
13. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmlarında danışq səslərinin yaranma və formallaşma mənbələri haqqında // A.A.Axundovun anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 2017, – s. 442-446.
14. Professor Bəkir Çobanzadə Məhəmməd Füzulinin dili haqqında // H.Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümüne həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların I beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 2017, – s. 600-601.
15. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında sayların etimologiyası haqqında // – Bakı: “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı, – 2017. № 3 (103), – s. 73-76.
16. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmlarında nitq hissələrinin təsnifi problemi // H.Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda IX beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Mütərcim, – 2018, – s. 114-117.
17. Prof. Dr. Bekir Çobanzade'nin Ortak Türk Dili Projesi // – Ankara: Yeni Türkiye Dergisi, – 2018. № 101 (mayıs-haziran), – s. 248-257.
18. Prof. Dr. Bekir Çobanzade ve Türkçenin Söz Varlığı // XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayının Bildirileri, – Varşova: – 2018, – s. 587-592.
19. Azərbaycanda ilk akademik dilçilik məktəbinin yaradıcısı – Bəkir Çobanzadə // BDU-nun Filologiya fakültəsinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan filologiyasının

- inkışafında Bakı Dövlət Universitetinin rolü” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 2019, – s. 45-46.
20. Prof. Dr. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırılmalarında söz yaradıcılığı məsələləri // – Elazığ: Uluslararası Türk Lehçeleri Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), – 2019. III cilt, № 1, – s. 144-159.
21. Prof. Dr. Bekir Çobanzade'nin Dilcilik Araştırmalarında Azerbaycan Türkçesinin Kökeni, Eski İzleri ve Gelişmesi Meseleleri // XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, – Samsun: – 2019, – s. 1811-1816.
22. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında feilə məxsus qrammatik kateqoriyaların şərhi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev və Azərbaycan filologiyası” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2020, – s. 567-573.
23. Prof. Dr. Bekir Çobanzade'nin Dil Tarihi İle İlgili Araştırmalarında “Kutadgu Bilig” (Bazı Arkaik Yapım Ekleri Üzerine İnceleme) / XV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri, – Gürcistan: – 2020, – s. 402-407.
24. Вопросы литературного языка в научном творчестве Бекира Чобанзаде // – Таврії: Вчені Записки Таврійського Національного Університету Імені В. І. Вернадського, Серія: Філологія. Соціальні комунікації, – 2020. Том 31 (70) № 3, – Частина 2 Видавничий дім, – с. 228-232.
25. Professor Bəkir Çobanzadənin tarixi lügətlərlə bağlı araşdırılmaları (“İbn Mühənnə və onun lügəti” əsəri əsasında) // – Bakı: “Dilçilik araşdırılmaları” jurnalı, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – 2020. № 2 (iyul-dekabr), – s. 25-32.
26. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya məsələlərinin öyrənilməsində professor Bəkir Çobanzadənin rolü // – Bakı: “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı, – 2021. № 2 (116), – s. 129-132.

27. Professor Bəkir Çobanzadə Şah İsmayıł Xətainin dili haqqında // – Bakı: Bakı Universiteti Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2021. № 1, – s. 31-41.
28. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırışlarında fonetik qanun və hadisələr // – Bakı: “Türk dünyası” elmi jurnalı, Azərbaycan Dil Qurumu, – 2021, c. 1. № 2. – s. 37-46.
29. Мнение профессора Бекира Чобанзаде о морфологической структуре азербайджанского языка // Многоуровневая языковая подготовка в условиях поликультурного общества. Материалы IX международной научно-практической конференции, – Казань, – 2022, – с. 293-307.
30. Azerbaycan Edebi Dili Tarihinin Bekir Çobanzade Tarafından Dönemsel Açıdan Sınıflandırılması // XVII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri, – Özbekistan, Taşkent, – 2022, – s. 144-149.

Dissertasiyanın müdafiəsi 16 Aprel 2024-cü il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 11 Mart 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 04.03.2024

Kağız formatı: 60x84 16\¹

Həcm: 46 563 işarə

Tiraj: 100